

УДК 130.2:316.7

Маріанна Ігорівна Дружинець,
викладач кафедри естрадного співу,
Київська муніципальна академія
естрадного та циркового мистецтв,
Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-2843-8138

МАСОВА КУЛЬТУРА: ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТА НАПРЯМКИ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Анотація. Мета статті – обґрунтувати проблемні питання масової культури, висвітлити головні підходи щодо вивчення її проблематики та виокремити напрямки щодо теоретичного осмислення масової культури. Методологія дослідження полягає в застосуванні компаративного, історико-логічного, аналітичного методів. Зазначений методологічний підхід дозволяє розкрити та підати аналізу теорії осмислення масової культури, підходи щодо вивчення її проблематики. Зроблено спробу висвітлити в рамках загальної культури феномен масової культури, який, перебуваючи у процесі постійного динамічного розвитку, трансформується та змінюється, відкриває нові явища й особливості проявів складної соціокультурної системи сучасності. Проте недостатня розробленість проблеми у науці робить деякі положення дискусійними, розв'язання яких є важливим для сучасного культурного життя. Неоднозначність підходів, що стосуються загальних принципів вивчення самої сутності поняття «масова культура», додає певної складності і значущості цієї проблематики. Сучасна наукова парадигма визначає три головних підходи щодо вивчення проблематики масової культури. Виокремлюємо декілька напрямків щодо теоретичного осмислення масової культури: теорії масової культури, що розглядається як культура «масового суспільства»;

наукові дослідження Франкфуртської школи; структуралистські теорії; марксистські і неомарксистські теорії; теорія фемінізму; постмодерністські теорії. Сьогоднішня наукова думка розглядає масову культуру не лише як домінування ситуації конформізму індивіда та суспільства в цілому, а скоріше компонентою загальних соціокультурних процесів у їх загальній динаміці. Наукові напрями, окрім постмодерністської теорії, певним чином спираються на використання дихотомії «елітарне-масове» у різних варіантах. Принципи теоретичних і практичних трансформацій моделі сучасної культури, за постмодерністською науковою думкою, безумовно, претендують у цьому контексті на певну наукову оригінальність, і постмодерний підхід до вивчення сучасних соціокультурних явищ представляється досить плідним для формування сучасного наукового знання.

Ключові слова: масова культура, культура «масового суспільства», проблематика, підходи до вивчення, напрямки осмислення, франкфуртські, структуралистські, марксистські і неомарксистські, феміністичні, постмодерністські теорії.

Вступ. Проблемні питання масової культури залишаються актуальними й досі через наявність суперечливості, неоднозначності та відносної новизни цього феномену в рамках загальної культури, який трансформується та змінюється, постійно відкриваючи перед вченими-дослідниками принципово нові явища й особливості проявів складної соціокультурної системи сучасності.

Постановка проблеми. Зроблено спробу висвітлити в рамках загальної культури феномен масової культури, який, перебуваючи у процесі постійного динамічного розвитку, трансформується та змінюється, постійно відкриває нові явища й особливості проявів складної соціокультурної системи сучасності. Проте недостатня розробленість проблеми в науці

робить дискусійними деякі положення, розв'язання яких є важливим для сучасного культурного життя. Ставимо своїм завданням виокремити головні підходи щодо вивчення проблематики масової культури, а також висвітлити декілька напрямків теоретичного розуміння масової культури, зокрема теорії масової культури, що розглядається як культура «масового суспільства»; наукові дослідження Франкфуртської школи; структуралістські теорії; марксистські і неомарксистські теорії; теорія фемінізму; постмодерністські теорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феноменом масової культури та його основними закономірностями та аспектами (філософськими, культурологічними та мистецтвознавчими) займалися: Т. Адорно, Р. Афон, Д. Белл, Т. Веблен, Г. Лебон, Р. Міллс, Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісман, Б. Розенберг, Г. Тард, Л. Уайт, А. Флієр, Е. Фромм, З. Фройд, О. Хакслі, О. Шпенглер, Е. Шіллс, К. Юнг та ін. Багато відомих учених із початку 80-х рр. ХХ ст. досліджували ці питання: Б. Єрасов, Н. Зорка, Н. Ільїна, М. Ілле, Г. Кнабе, А. Кукаркін, Д. Ліхачов, А. Мідлер, К. Разлогов, А. Сахаров, М. Чегодаєва. Важливими також є роботи науковців, які розробляли різні концепції існування музики у складі масової культури, музичних компонентів культурного життя ХХ-ХХІ ст. (О. Бойко, Р. Безугла, А. Калениченко, М. Найдорф, О. Орлова, І. Палкіна, Т. Пушкарьова, І. Смирнов, Г. Шостак, та ін.).

Мета дослідження – обґрунтувати проблемні питання масової культури, висвітлити головні підходи щодо вивчення її проблематики та виокремити напрямки щодо теоретичного осмислення масової культури.

Виклад основного матеріалу. Неоднозначність підходів, що стосуються загальних принципів вивчення самої сутності поняття «масова культура», додає певної складності та значущості цієї проблематики.

Сучасна наукова парадигма визначає три головних підходи щодо вивчення проблематики масової культури: 1) зосередження виключно на негативних характеристиках впливу масової культури (засіб маніпуляції та насадження деструктивних ідей та цінностей у суспільстві); 2) підкреслена вага навпаки до позитивних аспектів розвитку масової культури (формування соціокультурно єдиної ціннісної і ментальної суспільної системи); 3) намагання враховувати різні сторони культурного явища, підкреслюючи неоднозначність впливу феномену на особистість і суспільство (двосторонній підхід до проблеми дослідження масової культури) [1, с. 19].

Одні вчені звертаються до проблем масової культури у контексті дослідження питань формування масового суспільства та до значення масової свідомості, інші дослідники цікавляться проявом масової культури як одного з наслідків НТР (науково-технічної революції), розвитку техніки, комунікаційних засобів, дії ноосфери [1, с.18]. У західних теоріях масової культури було прийнято вживати два терміни: «масова культура» та «популярна культура», які досі не отримали принципово чіткого семантичного розмежування. Для диференціації цих понять за основу можна взяти історичні межі масової культури, виокремлючи декілька напрямків у теоретичному розумінні масової культури. В цілому можемо виокремити декілька напрямків теоретичного осмислення масової культури: теорії масової культури, що розглядається як культура «масового суспільства»; наукові дослідження Франкфуртської школи; структуралистські теорії; марксистські та неомарксистські теорії; теорія фемінізму; постмодерністські теорії.

Масова культура в руслі функціонування концепції масового суспільства вивчається згідно з теорією культурного модернізму, що зорієнтована критично щодо самого явища масової культури. Поняття «масове суспільство» та «людина» – стають операючими для досліджень розвитку масової культури I пол. ХХ ст., коли особливостями функціонування феномену є

специфіка соціальних структур та мінливого, залежно від ступеня еволюціонування технологічних зasad і загальних характеристик культури [5, с. 81]. Головною опозиційною ознакою досліджень, що мали місце у філософському, соціологічному та мистецькому науковому секторах, стає особливість підходів з протиставлення елітарної та масової культури, культур «більшості» і «меншості» суспільства. Відповідно до сучасного рівня наукових досліджень, первинні теорії масової культури знаходять свій відбиток у вигляді наявності дихотомії «популярного» і «високого» мистецтва.

Вивчення проблем масової культури, у контексті наукових традицій відомої Франкфуртської школи соціальних досліджень (Т. Адорно, В. Беньямін, Ю. Габермас, Г. Маркузе, Е. Фромм), базується на теорії культурного виробництва, яка має ґрунтовне підкріплення емпіричними матеріалами. Представники Франкфуртської школи прийшли до загального висновку, що масова культура формує простір конформізму та дозволяє здійснювати маніпуляції суспільною свідомістю за допомогою не зовсім правдивих обіцянок або «лібідинальних гратифікацій» [7].

Представники Франкфуртської школи (Ю. Габермас, О. Негт) зазначали, що фіксується значна різниця між проявами минулого і сучасної масової культури. За цими підставами дослідження проблематики масової культури було залежне від розуміння сучасних форм капіталістичного суспільства і засобів його впливу на прояви культурних індустрій, що впливає на ментальну та звичаєву поведінку споживачів [5, с. 88]. Сьогоднішня наукова думка розглядає масову культуру не лише як домінування ситуації конформізму індивіда та суспільства в цілому, а скоріше компонентою загальних соціокультурних процесів у їх загальній динаміці.

Структуралистський підхід до теорії культури (II пол. ХХ ст.) спрямований на розробку найадекватніших феномену засобів аналізу. В якості підстави для цих теорій були

застосовані семіотичні ідеї, у межах яких дослідники структурализму намагалися виявити ключові структурні елементи, що формували основи масової творчості. Якщо попередні теорії зверталися до проблематики якісних станів культури та загально-соціокультурної динаміки, послідовники структураїстських теорій використовували оціночні характеристики щодо явища масова культура.

Розгляд феномену масової культури крізь призму теорії фемінізму дозволяє інтерпретувати явище за гендерними стереотипами. У контексті феміністської теорії розробляється підхід до масової культури, що враховує не тільки жіночу частину аудиторії, але й особливості формування у межах масової культури медіа образу жінки взагалі. Гендер, що трактується у ролі соціокультурного феномену, відіграє місце орієнтиру типізацій суспільства і культурної продукції. Послідовники гендерних теорій у своїх роботах приходять до висновків, що сучасна популярна культура надиктовує гендерну настанову для спільноти [6, с. 62].

У межах марксистського і неомарксистського підходів до теорії масової культури відповідна форма культури уявляється як один з видів ідеологічної надбудови над соціально-економічною реальністю, яка має виключно матеріальні корені. Прояви масової культури в даному контексті трактуються в якості інструментів управління суспільною масою з боку правлячих еліт.

Постмодерне концептуальне бачення культури на наш погляд, заслуговує особливої уваги, оскільки, в першу чергу, пропонується альтернативний погляд на сутності характеристики масової культури. Постмодерні концептуальні підходи вводять принципово нові характеристики дихотомії «елітарне» – «масове». Сучасний суспільний плюралістичний проект розмиває межу між масовою та елітарною культурою, відповідно, процеси дифузії виявляються у всіх компонентах культури – елітарному, масовому і народному. При цьому сама

масова культура починає сприйматися не стільки розважальною та комерційною, скільки повноправною складовою сучасної культури [2, с. 72].

Постмодерністський концепт, на відміну від вище зазначених теорій, розгалужується на декілька напрямків – «утопічний», «теоретичний» та «комерційний», і звертається до питань вивчення явища масової культури в контексті розвитку засобів масової інформації. Ключовими для дослідження феномену масова культура, з боку послідовників теорії постмодернізму, стають питання функції інформації у соціокультурному просторі, особливості її руху, співвідношення з реальним світом, впливу новітніх інформаційних систем на специфічні риси культури. Прикладом можуть бути міркування відомих теоретиків постмодернізму Ж. Бодріяра, М. Фуко та У. Еко. Цих дослідників об'єднують спільні методологічні підходи до вивчення сучасної масової культури і процесів масової комунікації – опір на семіотичну концепцію. Мистецтвознавчий контекст масових явищ соціокультурного простору спирається на сучасні розуміння тексту культури, який одночасно є культурним артефактом, символом, вторинним символом, часто симулякром культурної реальності.

Набутий досвід теоретичного обґрунтування явища масова культура може продемонструвати не лише саму динамічну еволюцію самих концептів, їх часову, методологічну і проблемну диверсифікацію, але й особливості самих проявів феномену масової культури. Характеризуючи весь спектр теоретичних підходів до масової культури за ознаками дихотомії «масове-елітарне», визнаємо, що всі наукові напрями, окрім постмодерністської теорії, певним чином спираються на використання цього протиставлення у різних варіантах. Принципи теоретичних і практичних трансформацій моделі сучасної культури, за постмодерністською науковою думкою, безумовно, претендують у цьому контексті на певну наукову оригінальність.

Науковці Ч. Мукерджі і М. Шадсон пропонують класифікацію теорій масової культури, яка демонструє, що постмодерністські підходи до проблематики масової культури все частіше стають об'єктом сучасних наукових досліджень. Розгляд проблемного поля масової культури та пов'язаних явищ культурного простору утворює фактично нову міждисциплінарну галузь досліджень. Учені-культурологи вважають, що навіть на саме декларування загальної тематики наукових досліджень масової і поп-культури впливають політична орієнтація та інтелектуальна традиція окремих галузей науки. В основу власної системи вони ставлять дисциплінарний принцип, який поєднує різноманітні підходи до вивчення поп-культури: антропологічний, соціологічний, історичний, мистецтвознавчий, літературознавчий. Варто зазначити, що Ч. Мукерджі та М. Шадсон вживають у якості ключового поняття вираз не масова культура, а популярна культура [3, с. 103].

Хронологічне охоплення досліджень періоду масової культури в історичному контексті – к. XIX – поч. ХХ ст. М. Шадсон і Ч. Мукерджі стверджують, що вчених більше цікавить сама генеза, початковий розвиток масової культури, передумови виникнення та наслідки дії у зв'язку з ключовими факторами формування індустріальної цивілізації, що саме стверджувала свої позиції у той проміжок часу [3, с. 103].

Згідно з антропологічним підходом до вивчення масової культури вчені виокремлюють два загальних вектори – інтерпретативізм, постулати якого були сформульовані американським антропологом К. Гірцем, та структурализм, зорієнтований на лінгвістичні теорії та дослідження французького антрополога К. Леві-Стrossа. «Інтерпретативістський рух відрізняється від структурализму акцентом на зразки відчування і переживання, у той час як структурализм робить акцент на когнітивні структури» [3, с. 111]. Послідовники структурализму розуміють культуру як

набір об'єктивних ментальних категорій і правил, що поділяють людство, визначають способи дії, мислення й сприйняття. Прихильники інтерпретативістської концепції враховують внутрішні позиції суб'єкта культури, до ментальної діяльності якого додаються емоції та почуття. Культура за таким підходом розуміється певним контекстом, у межах якого можуть бути описані різні соціальні процеси та інститути.

Західна соціологія демонструє особливу зацікавленість орієнтацією на емпіричне вивчення феномену масової культури, а саме тлумачення отриманих емпіричних даних, до недавна, проводилося з полярних наукових поглядів. Одна група вчених вважала, що масова культура є однією з ймовірних ознак занепаду цивілізації, головним чином – європейської (західної), а прикладом цього підходу, згідно з Ч. Мукерджі і М. Шадсоном, може бути платформа Франкфуртської школи. Тоді як інша група дослідників явища підтримувала позитивний фактор існування масової культури і трактувала її з позитивним настроєм.

Сучасна соціологічна думка метамодерної доби виходить за тіsnі межі дискусій щодо естетичної або моральної цінності масової культури. «Більшість сучасних робіт із попкультури в Сполучених Штатах виконуються прихильниками концепції “виробництва культури”, що використовують методи соціології зайнятості та організацій для аналізу соціальних умов культурного виробництва. Спостерігається також відродження інтересу соціологів (в тому числі й багатьох вчених у Європі) до стратифікаційних функцій культурних систем, до того, як соціальні групи ідентифікують себе за допомогою культурних відмінностей і як вони створюють культурні установи, що задовольняють запити їх представників» [3, с. 87-88]. Послідовники зазначених підходів дослідження підтримують нейтрально оціночний погляд на трактування явищ масової та елітарної культури.

На думку Ч. Мукерджі і М. Шадсон, літературознавці досить довгий період не вважали масову культуру важливим об'єктом наукового аналізу. Науковці часто демонстрували різко негативне ставлення до культурних технологій і форм, що ставали надбанням масового суспільства. За етапами свого теоретичного розвитку літературна критика витворів масової культури пройшла певну еволюцію – від різкого неприйняття самого явища, зазначеного концепцією Франкфуртської школи, до ідей постструктуралізму, які враховують не лише підхід на вичерпне пояснення культмасових текстів, але й акцентують розмаїття самого досвіду їх трактування і навіть прочитання.

Культурологічний підхід до тематики масової культури з точки зору методології дослідження припускає поєднання двох методів – соціального і гуманітарного культурознавства. За цим контекстом, культурологічний підхід виступає не лише у якості аналітичного, але й у якості інтегрованого підходу. Використання зазначених стандартів вивчення масової культури ускладнюється також обставинами того, що динаміка змін у масовій культурі, її постійні трансформації ускладнюють аналіз явища. Реалії, особливо соціокультурної сфери, стрімко змінюються, ускладнюючи теоретичні розробки, що заважає охоплювати всю повноту явищ цілісним науковим поглядом. Періодично формується враження повного розкриття характеру явищ сучасної культури, що фактом виявляється лише ілюзією. Зафіксувати значущі особливості сучасного соціокультурного процесу стає часом можливим саме завдячуночі індивідуальній точці погляду, розвинутій творчій самосвідомості особистості науковця. Постмодерний підхід у цьому сенсі відмітає майже всі межі, що були встановлені різними теоріями, прибирає кордони між оригіналом, образом та симулякром, створюючи для дослідницького мислення дійсно вільний простір. Саме тому відповідний методологічний підхід до вивчення сучасних соціокультурних явищ представляється досить плідним для формування сучасного наукового знання.

Висновки. Масова культура уявляється особливим засобом сприйняття навколошньої дійсності та інструментом пристосування до умов індустріального та постіндустріального світу, що проявляється в умовах технологічно розвиненого масового суспільства, як явище, що характеризується специфікою виробництва, тиражування і трансляції культурної продукції у сучасних соціокультурних реаліях. Масова культура має свою унікальну знакову систему та формує своєрідно-символічну надбудову над звичною реальністю, часом симулякр, який навіть може сприйматися суспільством мас справжнім замінником дійсного буття.

Теоретична та методологічна основа аналізу масової культури в рамках гуманітарної науки неодмінно має як свої недоліки, так і певні переваги. Сьогоднішня наукова думка розглядає масову культуру не лише як домінування ситуації конформізму індивіда і суспільства в цілому, а, скоріше, компонентою загальних соціокультурних процесів у їх загальній динаміці. Наукові напрями, окрім постмодерністської теорії, певним чином спираються на використання дихотомії «елітарне-масове» у різних варіантах. Принципи теоретичних і практичних трансформацій моделі сучасної культури, за постмодерністською науковою думкою, безумовно, претендують у цьому контексті на певну наукову оригінальність, і постмодерний підхід до вивчення сучасних соціокультурних явищ представляється досить плідним для формування сучасного наукового знання.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченії психологічного та соціального напрямків теоретичного осмислення масової культури.

Література

1. Бычков П. Г. Социально-интеграционный потенциал массовой культуры постиндустриального общества: дис. на

- соискание науч. степ. канд. культурологии: спец. 24.00.01 – «Теория и история культуры». Санкт-Петербург, 2014. 180 с.
2. *Костина А. В.* Массовая культура как феномен постиндустриального общества. Москва: Едиториал УРСС, 2005. 352 с.
3. *Мукерджи Ч., Шадсон М.* Новый взгляд на попкультуру// Полигнозис. 2000. № 2. Сс. 103-112.
4. *Мукерджи, Ч., Шадсон, М.* Новый взгляд на попкультуру// Полигнозис. 2000. № 3. Сс. 87-95.
5. *Шапинская Е. Н.* Формирование эстетического сознания в контексте современной массовой культуры (некоторые западные теории последних лет)// Современные концепции эстетического воспитания. Москва: Институт философии РАН, 1998. Сс. 100-115.
6. *Шмидт В. Р., Шуришин К. В.* Массовая и элитарная культуры в зеркале тендерного подхода. Социологические исследования. 2000. № 7. Сс. 58-64.
7. *Fairbairn R.* From Instinct to Self: Selected Papers of W.R.D. Fairbairn. Jason Aronson, Inc, 1994. Vol. I. Pp. 13-92.

Марианна Игоревна Дружинец,
преподаватель кафедры эстрадного пения,
Киевская муниципальная академия
эстрадного и циркового искусства,
Киев, Украина
ORCID: 0000-0003-2843-8138

МАССОВАЯ КУЛЬТУРА: ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ И НАПРАВЛЕНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Аннотация. Цель статьи – обосновать проблемные вопросы массовой культуры, осветить главные подходы к изучению ее проблематики и выделить направления теоретического осмысления массовой культуры. Методология исследования

заключается в применении сравнительного, историко-логического, аналитического методов. Указанный методологический подход позволяет раскрыть и подвергнуть анализу теории осмысления массовой культуры, подходы к изучению ее проблематики. Предпринята попытка осветить феномен массовой культуры в рамках общей культуры, который, находясь в процессе постоянного динамического развития, трансформируется и изменяется, все время открывает новые явления и особенности проявлений сложной социокультурной системы современности. Однако недостаточная разработанность проблемы в науке делает дискуссионными некоторые положения, решение которых важно для современной культурной жизни. Неоднозначность подходов, касающихся общих принципов изучения самой сущности понятия «массовая культура», добавляет определенной сложности и значимости этой проблематике. Современная научная парадигма определяет три главных подхода к изучению проблематики массовой культуры. Выделяем несколько направлений теоретического осмысления массовой культуры: теории массовой культуры рассматривается как культура «массового общества»; научные исследования Франкфуртской школы; структуралистские теории; марксистские и неомарксистские теории; теория феминизма; постмодернистские теории. Сегодняшняя научная мысль рассматривает массовую культуру не только как доминирование ситуации конформизма индивида и общества в целом, а, скорее, как компонент общих социокультурных процессов в их общей динамике. Научные направления, кроме постмодернистской теории, определенным образом опираются на использование дихотомии «элитарное-массовое» в разных вариантах. Принципы теоретических и практических преобразований модели современной культуры, по постмодернистской научной мысли, безусловно, претендуют в этом контексте на определенную научную оригинальность, и постмодернистский

подход к изучению современных социокультурных явлений представляется весьма плодотворным для формирования современного научного знания.

Ключевые слова: массовая культура, культура «массового общества», проблематика, подходы к изучению, направления осмыслиения, франкфуртские, структуралистские, марксистские и неомарксистские, феминистские; постмодернистские теории.

Marianna I. Druzhinets,
Lecturer of the Department of Variety Singing,
Kyiv Municipal Academy of Circus and Variety Arts,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-2843-8138

MASS CULTURE: STUDY APPROACHES TO THE STUDY AND-DIRECTION OF THE THEORETICAL UNDERSTANDING

Abstract. The aim of the article is to substantiate the problem issues of mass culture, to outline the main approaches to the study of its problems and to identify the directions of theoretical understanding of mass culture.

The methodology of the study is to apply comparative, historical and logical, analytical methods. This methodological approach allows to open and analyze the theory of understanding of mass culture and approaches to the study of its problems. We try to recognize the phenomenon of mass culture for the first time in this article within common culture, which, being in the process of constant dynamic development, transforms and changes, constantly opens new phenomena and peculiarities of manifestations of the complex social and cultural system of the present. However, the lack of sophistication in the science of the problem makes some propositions

deliberative. Their resolution is important for contemporary cultural life.

The ambiguity of approaches regarding the general principles of studying the very essence of the concept of “mass culture” adds some complexity and significance to this issue. Modern scientific paradigm identifies three main approaches to the study of mass culture. There are several areas of theoretical understanding of mass culture: the theory of mass culture, which is considered as the culture of “mass society”; research at the Frankfurt School; structuralism theories; Marxist and neo-Marxist theories; theory of feminism; postmodern theories. Modern scientific thought considers mass culture not only as a dominance of the situation of the conformism of the individual and society as a whole, but rather as a component of general social and cultural processes in their overall dynamics. In addition to postmodern theory, the scientific fields in some ways based on the elite-mass dichotomy. According to postmodern scientific thought the principles of theoretical and practical transformations of the model of modern culture, claim in this context a certain scientific originality and postmodern approach to the study of contemporary sociocultural phenomena is quite productive for the formation of modern scientific knowledge.

Key words: mass culture, culture of “mass society”, problems, approaches to study, directions of understanding, Frankfurt, structuralism, Marxist and neo-Marxist, feminist, postmodern theories.

References

1. *Bychkov P. H. Social'no-integracionnyj potencial massovoj kul'tury postindustrial'nogo obshchestva [Social and integration potential of the mass culture of the post-industrial society]: dys. na soyskanye nauch. step. kand. kulturolohhyy: spets. 24.00.01 – «Teoriya i istoriya kultury».* Sanct-Petersburg, 2014. 180 s. (in Russian)

2. *Kostyna A. V.* Massovaya kul'tura kak fenomen postindustrial'nogo obshchestva [Mass culture as a phenomenon of the post-industrial society]. Moscow: Edytoryal URSS, 2005. 352 s. (in Russian)
3. *Mukerdzhy Ch., Shadson M.* Novyj vzglyad na pop-kul'turu [A new look at pop culture]// Polyhnozys. 2000. № 2. Ss. 103-112 (in Russian).
4. *Mukerdzhy Ch., Shadson M.* Novyj vzglyad na pop-kul'turu [A new look at pop culture]// Polyhnozys. 2000. № 3. Ss. 87-95 (in Russian)
5. *Shapynskaia E. N.* Formirovanie esteticheskogo soznaniya v kontekste sovremennoj massovoj kul'tury (nekotorye zapadnye teorii poslednih let) [The formation of aesthetic consciousness in the context of modern mass culture (some Western theories of recent years)]// Sovremennye kontseptyi estetycheskoho vospytanyia. Moscow: Institut Philofophii RAN. 1998. Ss. 100-115 (in Russian)
6. *Shmydt B. P., Shurshyn K. B.* Massovaya i elitarnaya kul'tury v zerkale tendernogo podhoda [Mass and elite culture in the reflection of the gender approach]// Sotsyolo-hycheskye issledovanyia. 2000. № 7. Ss. 58-64 (in Russian)
7. *Fairbairn R.* From Instinct to Self: Selected Papers of W.R.D. Fairbairn. Jason Aronson, Inc. 1994. Vol. I. Pp. 13-92 (in English)